

УДК 37.091.4СКОВОРОДА

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4\(205\)-48-52](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4(205)-48-52)

Денисенко Віктор

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5861-8063>

ПРО ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ Г. С. СКОВОРОДИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНОГО УЧИТЕЛЯ

- A** *Висвітлюється окремі напрями життя і діяльності Г. С. Сковороди як педагога та їх актуальність для сучасного вчителя. В основних рисах розкривається практичний досвід пересічної сільської загальноосвітньої школи I-III ступенів щодо піднесення якості освіти. Особлива увага приділяється мотиваційній сфері діяльності вчителя, його ролі у розвитку інтелекту творчої шкільної молоді.*

Ключові слова: Г. С. Сковорода; загальноосвітня школа в сільській місцевості; освітній процес та його якість

- S** *Denysenko Viktor. Some aspects of the pedagogical heritage of H.S. Skovoroda and his significance for the modern teacher. The article highlights some aspects of H. S. Skovoroda`s life and his work as a teacher and his significance for a modern teacher. Practical experience is revealed in main features of a rural secondary school of I-III degrees in raising the quality of education. Special attention is paid to the motivation sphere of the teacher`s activity, his role in the development of the intellect of the creative school youth.*

Key words: H. S. Skovoroda; rural secondary school; educational process and its quality

Денисенко Віктор Петрович, історик-краєзнавець, м. Решетилівка, Полтавська область, Україна

Denysenko Viktor, local historian, Reshetylivka, Poltava region, Ukraine

E-mail: denvic16@ukr.net

Вступ. XVIII ст. ввійшло в світову культуру як час, який приніс глобальні зміни в її сутність на епохи вперед. І одна з них – це поява і подальше вдосконалення формування специфічної історичної спільноти людей – інтелектуальної еліти, що тепер відокремлено і всебічно спрямовує суспільний розвиток. Ця тенденція в тій чи іншій мірі прослідковується в цивілізаційних процесах усіх країн, але чи не найрельєфніше і яскравіше в Європі й Північній Америці. Особливе місце як її першопочаток виступає вона на українських теренах колишньої Гетьманської держави, репрезентуючи собою цілу низку подій, явищ і відомих духовних постатей, серед яких чільне місце належить Григорію Савичу Сковороді.

Григорій Сковорода постає перед нами в багатовимірній іпостасі філософа, просвітителя-гуманіста, літератора і педагога. Розглядаючи педагогічний аспект його життя й діяльності, не можна не наголосити на значущості творчого доробку вченого для всієї системи галузі в її тодішньому і нинішньому вимірі. Безумовно, така ситуація склалась через те, що непересічний генетичний талантизм Григорія Сковороди розвивався у позитивному руслі зовнішнього середовища.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Джерельною базою для статті слугувала теоретична сутність його

творів, викладена в останньому виданому двотомнику [2; 3]. Ці праці Григорія Сковороди повністю надруковані сучасною українською літературною мовою і легко сприймаються дослідниками і пересічними читачами. Штрихи біографії вченого та приклади його педагогічної діяльності почерпнуті з останніх видань [5; 6]. Із метою глибшого уясування постаті Григорія Сковороди для епохи та сучасності використано опосередковані монографічні дослідження [1; 4].

Зважаючи на величезну кількість джерел і літератури про нашого великого вченого, дана стаття покликана, на думку автора, ще раз актуалізувати для широкого педагогічного загалу ключові його освітянські ідеї та майже героїчні потуги щодо їхньої реалізації. Та, мабуть, найголовнішим у цьому плані буде донести його ідейний заклик до консолідації українства, до захисту власної ідентичності в непростих визвольних змаганнях справедливої війни.

Викладення основного матеріалу. Розглянемо життєві сходинки Григорія Сковороди.

Із 12 років Григорій Сковорода – учень Києво-Могилянської Академії, куди за інструкцією київського архієпископа Рафаїла Заборовського повинні прийматися для придбання знань будь-які вільні люди, не зважаючи на звання і стан і територію, звідкіля вони прибули. Єдиною умовою

є визнання цими людьми східної християнської віри та наявність відповідних здібностей до навчання [5, с. 27].

Такою стала перша сходинка у духовному реєстрі педагога Сковороди – формування твердості духу у пізнанні, а знання – це основа основ образу вчителя. Він вважав, що кожен бажаючий для того, щоб займатися наукою, повинен її любити і творити «щось нове». Педагог, учитель – це тоді він учитель, коли сам постійно вчиться, самовдосконалюється, розширює своє світобачення. Тільки так він може ґрунтовно вчити інших. Ця майже аксіоматична сентенція не новина. Допомога старших, досвідченіших, навіть, не будемо вживати слів «багато розумніших», а у старших знання множаться на досвід, не знімає питання про самостійне наповнення власної криниці знань. Самостійність в оволодінні знаннями і вплив зі сторони – це два крила одного процесу, який ми будемо спостерігати протягом усього часу життєвої діяльності Григорія Савича. Самопізнання, самоутвердження потребує підтримки, як говорили в давній Греції, маючи на увазі педагога, який ніс хлопчиків, що навчався, портфель. А рівень освіти, вважав ще на той час учений, веде до самовдосконалення суспільства [2, с. 21].

Хоча самопізнання і самовдосконалення є більше філософськими категоріями, з іншого боку вони є сполученими судинами з педагогікою і являють собою поле діяльності конкретного індивіда. Звертаючись до цих проблем, Григорій Савич мав на увазі перш за все себе, як ученого, як учителя, тому що був ним безперечно і безперечно з Великої літери. Разом з тим – це є закликом до тих, хто хоче «рівнятися на вершину».

Особливістю педагогічної діяльності вчителя є те, що результати його праці видно по людині, по тому, ким вона стає у суспільстві через певний час. Тут варіантів, трансформацій багато. Не варто перелічувати, а варто «вберегтися» від надмірностей опонентів.

Однак давайте поставимо питання інакше. Чи прагне самовдосконалюватись сучасний учитель у процесі цієї самої неперервної освіти, як заповідав нам Великий учитель?

Тут, скажімо м'яко, не все однозначно. «Ламають списи» вчені, звучать дебати з телеекрану, і чуємо постійні ремствування про відсутність еліти, елітарних закладів у сучасній Україні, заклики про відкриття окремими досить відомими особами сучасності «власних академій» і думається: «А був же у нас елітний заклад уже у XVIII ст.!.. І вчилися там справді геніальні люди!».

Саме важче, що у нас попереду – це наздоганяти і чекати. А ще потрібен компас і азимут правильності курсу.

Києво-Могилянська академія пройшла довгий шлях. Усе почалося від дарчої Галшки Гулевичівни 1615 року... [6, с. 22].

Повернемося знову до Григорія Савича Сковороди. Восени 1750 року він стає викладачем піітики в Переяславському колегіумі. Йому подобалася робота, він подо-

бався учням. Для них він створив спеціальний курс і значно спростив процес викладання для кращого засвоєння основ матеріалу. Однак нова методика не сподобалась єпископу, який здійснював нагляд за закладом, але Григорій Савич «не пішов до нього у Каносу» і залишився при своїй думці, проявивши ту твердість духу, яку сповідував. Отже, – звільнення [6, с. 99].

Отже, знову чергове випробування твердості духу і приклад боротьби за істину.

Проїшов певний час, і Григорій Савич Сковорода їде випробовувати свою подальшу педагогічну долю в село Коврай на Переяславщині домашнім учителем у поміщика Степана Томари для навчання і виховання його сина Василя. Неважко здогадатись як поведився цей зарозумілий і пихатий багатій із простим учителем. А ще більшим побутовим лихом для домашніх була дружина власника маєтку. Треба зазначити, що у Григорія Сковороди була власна особлива манера спілкування з учнями – добродушно-гумористична, відверто-щира. І тому, коли одного разу на занятті він, не задумуючись, цілком машинально вказав Василеві на його помилки, сказавши при цьому, що хлопець мислить, як «свиняча голова», а про це доповіли його матері, та страшенно розгнівалася, зажадала покарання і вчитель був звільнений [6, с. 111].

Проте не минуло й року, як Григорій Сковорода прибуває знову до поміщика Томари в село Коврай. Головна причина – це слізні прохання його колишнього учня та неодноразові запрошення самого Степана Томари. Дослідники сьогодні не вказують, що ж достеменно вплинуло на прийняття вчителем такого рішення, чи то жаль до свого вихованця, чи власна добра душа, а чи бажання піти на умовляння друзів, але він повернувся. Повернувся аж до літа 1759 р. Тепер батько Василя поведився з ним шанобливо, як із рівнею, лише б той був синові за друга і вчив того оволодівати науками.

Надзвичайно різносторонніми були заняття у Григорія Савича. Коли дозволяли погодні умови, уроки були на природі. Учитель часто виконував мелодії на флейті, сам співав, декламував вірші поетів античності, свої власні, вів розмови зі своїм вихованцем на різні теми.

Зберігся лист, який багато років потому надіслав йому тепер уже царський вельможа Василь Степанович Томара. Цей лист заслуговує на те, щоб його відтворити: «Люб'язний мій учителю Григорій Савич! Чи згадаєш ти, поштивий друг мій, свого Василя. За зовнішністю може й нещасного, але внутрішньо такого, що більш має потребу в пораді, ніж коли був з тобою. О, якби Господь умовив тебе пожити зі мною! Якби ти мене один раз вислухав, дізнався, то б не утишився своїм вихованцем. Чи даремно я на тебе сподівався? Якщо ні, послугуйся й відпиши до мене, яким чином міг би я тебе побачити, палко любимий мій Сковорода? Прощай і не пожалкуй ще один раз у житті виділити крихту твого часу й спокою старому учневі твоєму – Василю Томарі» [5, с. 118-119].

Виходячи із зазначеного вище та звертаючись до власного більш ніж 30-річного досвіду керівника Шевченківської ЗОШ I-III ступенів імені академіка В. О. Пащенко Решетилівського району Полтавської області, принагідно підкреслюю, що періодично ми в себе влаштовували серед випускників онлайн-опитування про їхніх учителів у минулому. І найбільш запам'ятались через багато років ті педагоги, хто виділявся знаннями, глибокою і всесторонньою ерудицією, доброзичливим, дружнім відношенням. Приклад Григорія Сковороди – це мотивація для того, щоб бути успішним, приклад постійного самовдосконалення сучасного учителя.

Крім того, залишив про себе педагогічний спомин Григорій Савич Сковорода і серед вихованців Харківського колегіуму, куди вдалося влаштуватися після «коврайського періоду» при допомозі однодумців викладачем піітики 1759 р. Тут він мав цілий клас учнів від 12 до 22 років. Усі вони були із простих сімей: посполитих, козаків, священнослужителів.

Викладаючи правила віршування, він глибоко і всесторонньо захоплював вихованців ритмікою уроку. Саме в цьому закладі його почали величати «професором». Григорій Савич із великою охотою навчав своїх підопічних, але бачив, що наука всім не дається легко. І справа тут не стільки в небажанні, а в тому, що вони мають природній нахил до занять дещо іншими науками. Але такий був церковний указ – обов'язково посилати на навчання до колегіуму осіб зі «священно-церковно-служительських сімей від 7 до 15 років». А у разі його невиконання батьки позбавлялися відповідного церковного приходу.

Григорій Савич був учителем добрим і вимогливим, при цьому оцінки виставляв цілком справедливі. Тож для нього особливою несподіванкою не було те, що по закінченню навчального року майже половина підопічних навчальний матеріал не засвоїла. Оцінку «понят» – «понятлив» одержали 22 студенти, а «не понят» – 18 [5, с. 134].

Для Григорія Сковороди, як учителя, все було зрозуміло. Але ж треба було «достукатися» до церковного начальства. З одного боку він використав свої добрі стосунки з губернатором Євдокимом Щербиніним, а з іншого висловив свою позицію відносно навчального процесу в Езопівій байці. Тут учений Сковорода вперше висунув тезу про «споріднену працю», відповідно якій індивід повинен обирати таке заняття в своєму житті, яке відповідає природній сутності учня [2, с. 462–463].

Мораль байки дістала широкий громадський розголос, і церковна влада змушена була звільнити від навчання більш ніж 40 осіб, які того забажали, без будь-яких наслідків.

Будучи задоволеним таким результатом, Григорій Савич наступного навчального року збирається й далі практикувати власні педагогічні ідеї. Але це йому не вдається через те, що згідно з інструкцією Синоду викладачами колегіуму могли бути священнослужителі або ченці. Оскільки уче-

ний не належав до цих категорій, йому було запропоновано прийняти чернечий сан, що давало в майбутньому право не тільки викладати, а й очолити колегіум, як того бажав дехто з його прихильників. Цілком природньо, що він відмовився прийняти чернечий сан, так як вважав його представників фарисеями, які тільки й думали про своє сите життя, а не про «любов до ближнього» та служіння істині Божій.

Але це ще не був остаточний відхід Сковороди від практичної педагогічної діяльності. Він продовжує змагатись за право втілювати свою систему в життя. Якраз те, що й повинен робити кожен сучасний творчий учитель.

Суспільно-політична ситуація для Сковороди в даному напрямі складається сприятливо. Як говорилося вище, XVIII ст. – це час зміни епох: феодально-ремісничої на капіталістично-фабричну. Тому саме життя потребувало багато цивільних спеціалістів, практичних знавців топографії, землемірів, інженерів та ін. А губернатор Слобожанського краю, відомий нам Є. Щербинін, прихильник ремесел і мистецтв і «сковородинівського таланту» домагається відкриття при колегіумі «додаткових класів» для підготовки відповідних цивільних спеціалістів.

І Григорія Сковороду, зважаючи на його високий авторитет серед молоді, запрошують до викладання в цих класах катехізису. Учений прагне внести певні зміни до викладання предмету, пише власний курс лекцій під назвою «Вступні двері до християнської добронравності». Ці лекції розвивали творче начало при вивченні християнських догм, формували критичність мислення молодих людей. Такі тлумачення християнської моралі не схвалив новопризначений єпископ, піддавши при цьому гострій критиці Григорія Савича, якому довелося залишити колегіум. І як виявилось тепер, це вже було назавжди.

Але його просвітительські непересічні ідеї загублені не були. Пізніше в багатьох населених пунктах Слобожанщини виникли так звані «сковородинівські гуртки» з яскраво вираженим освітнім характером. Одним із його найпопулярніших послідовників був Василь Каразін, зусиллями якого стала поява перших цивільних студентів у першому цивільному закладі України – Харківському університеті.

Перебуваючи після залишення колегіуму в різних селищах і містечках краю, примірюючи на себе «одяг мандрівного філософа і педагога», Григорій Сковорода впорядковує написані численні твори, розвиває педагогічні ідеї для наступних поколінь. Це переклади, трактати, вірші, пісні і, звичайно, байки. Це був період для великого філософа і педагога, який приносив йому щастя, оскільки уявлення про нього було пов'язано певною мірою із самотністю, яка відкривала широкі можливості для творчих занять.

Особливо підкреслював Григорій Савич роль праці в повсякденному житті, у вихованні підростаючих поколінь. Природні дані – це той потенціал, який реалізується у «спорідненій праці». Тобто тій праці, що відповідає нахилам людини, і духовна краса людини невіддільна від тру-

дової діяльності, яка є основою життя. І людина повинна жити і діяти до чого вона має природні нахили.

Особливо повчально в алегоричній формі філософ підкреслює ці положення в байці «Бджола та Шершень». Між цими дійовими особами проходить діалог, під час якого Бджола стверджує «...нам незрівнянно більшу радість дає збирати мед, аніж його споживати. До цього ми народжені й будемо такі, доки не помremo» [2, с. 122]. А далі продовжує: «І немає нічого радіснішого, аніж жити за призначенням. Солодкий тоді труд тілесний, терпіння тіла й навіть смерть, коли душа, володарка людини, насолоджується спорідненою собі працею» [там само, с. 123].

Отже, природні задатки відіграють велику роль у вихованні, і завдання вчителя полягає в тому, щоб якомога раніше розкрити такі задатки у вихованцях, дати можливість їм їх розвинути.

«Сродна» діяльність, вважав педагог, це джерело справжнього людського щастя, про що наголошує він у байці «Зозуля та Косик», де Зозуля скаржиться, що вона не відчуває щастя, що їй постійно нудно. На що Косик зауважує: «Та ти ж пані, тільки й роби, що підкинувши в чуже гніздо чужі яйця, з місця на місце перелітаєш, співаєш, п'єш та їси. А я сам вигодовую, бережу та вчу своїх дітей, а працю полегшую співом» [2, с. 115].

У питанні «сродності» велике значення належить єдності й взаємодоповненню двох основних факторів, які впливають суттєвим чином на формування людини: здібностей і оточуючого середовища. Здавна дане питання трактувалося з певним акцентом, зважаючи на соціальні запити.

В останні десятиріччя для реалізації формули «сковородинівської сродності» створено багато організаційних форм: групи і цілі класи за інтересами учнів у школах, спеціалізовані школи, професійно-технічні училища, вищі навчальні заклади тощо.

І для того, щоб цей процес успішно розвивався, не варто допускати його «зацикленість». Спеціалізація – це форма для вираження змісту, і вона повинна йти за змістом, а не навпаки. Тут повинна діяти певна сума факторів взаємопроникнення. Наведу приклад зі звичайної пересічної школи без організаційного підґрунтя, яку особисто очолював з 1991 по 2020 рр. У 2005–2006 роках школа мала один із найвищих рейтингів серед сільських навчальних закладів області за результатами всеукраїнських олімпіад і МАН. Учні школи ставали переможцями і призерами всеукраїнських конкурсів: присвяченого 120-річчю з дня народження Тичини (2012), «Усмінемось щиро Вишні» (2013), присвяченого 200-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, загальнонаціонального конкурсу «Українська мова – мова єднання» (2015), Всеукраїнського конкурсу «Змагаймося за нове життя», до 145-річчя з дня народження Лесі Українки (2016). У 2014 році школа була занесена до Всеукраїнського часопису «Флагман освіти і науки України». І заклад не носив на той час ніякого спеціального статусу. Отже, все вийшло згідно з тезою Гри-

горія Сковороди про задатки і середовище: підбір класів, учнів, учителів і відповідна модель роботи принесли вагомий позитивний результат.

Всеохопленість проблеми «сродного виховання» Сковорода доповнює відповідними родинними відносинами. Тут, у сім'ї багато що залежить від впливу батьків. Батьки не тільки словом, а й своїм власним прикладом служать вихованню у підростаючої зміни чесності, поваги до праці і людей праці, вчать бути прикладом гідності, готовності допомогти іншим.

Притча «Благодарний Еродій» учить батьків відігравати власну позитивну роль у розвитку природних здібностей дітей, давати своїм нащадкам навички майбутньої практичної справи. Відрив від народно-національних традицій згубно впливає на долю молоді людини і може призвести до того, що вона, ця людина, стане «зайвою» не тільки в суспільстві, а й у сім'ї [3, с. 104–122].

У цій та інших притчах великий педагог робить образно-алегоричні висновки, посилаючись знову на мудрість Платона і Сократа, Езопа і Арістотеля, Епікура і Цицерона, на усну народну творчість.

Зростаючи в козацькій сім'ї, будучи вихований на традиціях козацтва, Григорій Савич Сковорода не міг обминути у своєму житті й творчості проблему Свободи. Справжнім багатством «коврайського періоду» вважають дослідники оду «Про свободу – de libertate». Великий мислитель робить для себе і майбутніх поколінь висновок, що найвищою людською цінністю й одночасно метою є досягнення Свободи. Невипадково пов'язує цей термін із ім'ям лідера визвольних змагань українського народу у XVII ст. Богдана Хмельницького: «Слава навіки буде з тобою, Вольності отче, Богдане-герою!» [2, с. 85].

Оскільки на сьогодні суспільно-політичні події того часу дослідники вважають національною революцією [4], то буде правильним трактувати такі думки Сковороди як безперечну підтримку даної події. Це особливо важливо для нинішніх українців, які стоять перед тим викликом, що й майже 400 років тому. Тоді у XVII ст. в українців свобода була вкрадена. Сучасність дає нові виклики, які озвучив у свій час Григорій Сковорода. І у світі – це питання не тільки українське. Цей виклик має міжнародний характер, про що свідчить аналіз суспільних подій у цілій низці регіонів. Він актуальний, як вважають вчені, для Шотландії і Тибету, для Квебека і Курдистана, Чечні і Південної Осетії, Біафри... А на першому місці – Україна, де національно-визвольна боротьба набула глобального характеру. І якщо для світу це – непланомірна і велика загроза, то для України й українців це може стати національною катастрофою. Якщо у XVII ст. втрати національного складу населення сягнули 65–75 відсотків (загиблі, поранені, полонені, хвороби, міграції), то тепер цей показник може бути набагато вищий.

У котрий раз учитель, усвідомивши ситуацію, повинен відіграти роль просвітницької еліти в консолідації нації.

Очевидно варто погодитися з висновками Петра Кралюка про те, що не чергова революція чи «Третій майдан» вирішать наші проблеми або «Термідоріанський переворот», а цілеспрямована єдність державних структур і громадянського суспільства [1, с. 198–200].

Але все ж особисту свободу Григорій Савич цинив понад усе. Усе, мабуть, почалося з того його справді афористичного вислову, що для нього «... дудка й вівця дорожчі царського вінця». Виклик мати особисту свободу був вирішальним для тепер уже мандрівного філософа і педагога, який із 1769 року і до кінця своїх днів життя не займав жодної офіційної посади, і продовжував роботу з упорядкування своєї епістолярної спадщини та написання нових творів. Його ніяк не вабило місто, до речі, не шанували і всі представники козацького стану, а більше подобалось бути на природі, в оточенні друзів чи прихильників такого способу життя. Ми не можемо та й не ставимо за мету демонізувати дану позицію вченого, але як відомо з історії «свобода українця» веде більше до анархії, ніж до впорядкування суспільних відносин. І як показав перебіг подій анархія призводить спочатку до віри в «суб'єктність», але згодом може перетворитися на «об'єктність». Цю тезу ми накладаємо на зовнішньополітичний аспект існуючої у свій час Української державності та пошуку союзників суспільними елітами. Ними були і Річ Посполита, і Туреччина з Кримом, і накінець, Швеція, не рахуючи нещасних Тимоша і Розанду, цих заложників української свободи чи анархії і, зрештою, Москва.

Ідея «втечі на природу», мандрівна філософія і неприйняття міста, як місця проживання, була притаманна багатьом його відомим сучасникам. Сільський побут виступає головним оточуючим середовищем у багатьох творах Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Гоголя, Панааса Мирного... Ось такий собі «утопічний ізоляціонізм» проповідує і на практиці дотримується Григорій Савич Сковорода.

Висновки. А «хутірська ідея» має все-таки під собою ґрунт. Скажу як історик-краєзнавець, що при уважному розгляді ми прийдемо до висновку, що практично вся південна, центральна та й північна Полтавщина заселена вихідцями із Запорозької Січі в основному в XVII столітті. Ця своєрідна «втеча на природу» є виявом своєрідного бунту Григорія Сковорода проти існуючих соціально-економічних утисків існуючого українського селянства.

Отже, вповні логічним буде вислів на його могилі: «Світ ловив мене, та не впіймав». Це все, що він міг зробити для нащадків.

Постать Григорія Савича Сковорода є першою знаковою постаттю у сфері духовної культури українства. Будучи надзвичайно начитаним, людиною енциклопедичних знань, знавцем багатьох іноземних мов, він є безсмертним натхненником творчого розвитку для наступних поколінь.

Втілення своїх поглядів у формі релігійній, алегорично-літературній, хоча й ускладнює розуміння змісту, але це необхідна данина часу, тій епосі, в якій він жив. Він намагався втілити в життя те, що бачив набагато попереду. Отже, він поспішав за викликами часу.

Особисту свободу великий просвітителі і гуманіст вбачав невід'ємною сутністю людини і боровся за це. Його життя, як і відхід «на природу», – це заклик до українців, до боротьби за свою національну незалежність.

Список використаних джерел

1. Кралюк П. Чорна рада. Харків : Бібколектор, 2019. 201 с.
2. Сковорода Г. Твори у двох томах. Т. 1: Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. Київ : Ін-т літератури імені Т.Г.Шевченка, 2005. 527 с.
3. Сковорода Г. Твори у двох томах. Т. 2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. Київ : Ін-т літератури імені Т.Г.Шевченка, 2005. 479 с.
4. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
5. Стадніченко В. Іду за Сковородою. Київ : Криниця, 2005. 171 с.
6. Стадніченко В., Шудря М. Григорій Сковорода на портреті і житті. Київ : Спа-лах, 2004. 173 с.

References

1. Kraliuk, P. (2019). *Chorna rada [Black council]*. Kharkiv: Bibkolektor [in Ukrainian].
2. Skovoroda, H. (2005). *Tvory u dvokh tomakh [Works in two volumes]* (Vol. 1: Poezii. BaiKy. Traktaty. Dialohy). Kyiv: In-t literatury imeni T. H. Shevchenka [in Ukrainian].
3. Skovoroda, H. (2005). *Tvory u dvokh tomakh [Works in two volumes]* (Vol. Traktaty. Dialohy. Prytchi. Pereklady. Lysty). Kyiv: In-t literatury imeni T. H. Shevchenka [in Ukrainian].
4. Smolii, V., & Stepankov, V. (2009). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.) [The Ukrainian national revolution of the 17th century. (1648–1676)]*. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
5. Stadnychenko, V. (2005). *Idu za Skovorodoiu [I follow Skovoroda]*. Kyiv: Krynytsia [in Ukrainian].
6. Stadnychenko, V., & Shudria, M. (2004). *Hryhorii Skovoroda na portreti i zhytti [Hryhorii Skovoroda in portrait and life]*. Kyiv: Spalakh [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 25.08.2022